

Giemza SDS, prof. PWT; dostrzeżono również potrzebę kształtowania świadomości wiernych, że Kościół w Polsce jest różnorodny, tak samo jak nasz kraj stający się zróżnicowany pod względem narodowościowym i wyznaniowym, a bez tego dostrzeżenia trudno mówić o wzajemnym zrozumieniu i pojednaniu – ks. dr Michał Mraczek (PWT). Ksiądz bp A. Ważny wskazał również na to, żeby nie bać się świeckich i ich głosu, nawet jeśli jest krytyczny. Pojawiały się też wypowiedzi, żeby organizować szkolenia i warsztaty dla duchownych i świeckich w celu uczenia ich praktycznych aspektów przebaczenia i pojednania.

Ksiądz dr hab. T. Wielebski, prof. UKSW, jednocześnie wybrany na kolejną kadencję prezes Polskiego Stowarzyszenia Pastoralistów, zamykając zjazd, zwrócił uwagę na potrzebę pogłębiania motywów pojednania i przebaczenia oraz udostępnienia narzędzi potrzebnych do realizacji tego procesu. Zaznaczył też, że pomocą w procesie pojednania w Kościele w Polsce może być synodalność. Kolejny zjazd Polskiego Stowarzyszenia Pastoralistów zaplanowano we wrześniu 2026 r. w Szczecinie.

„Studia Pastoralne” 2026, nr 22, s. 249–257

ISSN 2956-624X

Ks. Przemysław Nowakowski CM

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

ORCID: 0000-0002-8402-3626

MIĘDZYNARODOWE SYMPOZJUM LITURGICZNE
AD FONTES LITURGICOS XVI
AGGIORNAMENTO AND RESSOURCEMENT IN THE LITURGY
CENTENARY OF THE ROMANIAN PATRIARCHATE 1925–2025
Wydział Teologii Prawosławnej, Uniwersytet Babeș–Bolyai,
Cluj–Napoca, 23–24 października 2025

W dniach 23–24 października w Rumunii, na Wydziale Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Babeș–Bolyai w Cluj–Napoca, odbyła się kolejna, 16. edycja symposium z serii *Ad Fontes Liturgicos* (AFL). Sympozja z cyklu *Ad Fontes Liturgicos* mają miejsce od 2010 r., kiedy to, z inicjatywy Instytutu Liturgicznego UPJPII w Krakowie, spotkali się badacze źródeł liturgicznych z Polski, Ukrainy

i Słowacji, reprezentujący wschodnią i zachodnią tradycję liturgiczną. Sympozja, organizowane pod koniec października każdego roku w różnych krajach, zapoczątkowały naukową wspólnotę liturgistów Europy Środkowo-Wschodniej: katolików rzymskich, grekokatolików i prawosławnych, zwaną Stowarzyszeniem *Ad Fontes Liturgicos*. Obecnie stowarzyszenie tworzą naukowcy z pięciu krajów – Polski, Ukrainy, Słowacji, Węgier i Rumunii (od tego roku). Konferencje z cyklu AFL mają zatem prawdziwie międzynarodowy i ekumeniczny charakter.

W tym roku po raz pierwszy symposium AFL odbyło się w Rumunii (Cluj–Napoca). Okazją ku temu stała się setna rocznica ustanowienia prawosławnego patriarchatu rumuńskiego (1925–2025). Liturgiści podjęli refleksję nad wzajemną relacją między *aggiornamento* (z wł. uwspółcześnienie) i *ressourcement* (z franc. powrót do źródeł) w liturgiach zachodniej i wschodniej tradycji, poddanych w ostatnim czasie różnorodnym reformom. Stąd tytuł konferencji: *Aggiornamento i ressourcement w liturgii*. Wzięło w niej udział 18 naukowców (liturgiści, pastoraliści, historycy, prawnicy, socjologzy) z sześciu krajów Europy Wschodniej (Polska, Ukraina, Słowacja, Czechy, Węgry, Rumunia), a także z trzech krajów Europy Zachodniej (Włochy, Francja, Belgia). Językami konferencji były: angielski, włoski i francuski. To już tradycja sympozjów AFL, że wykłady odbywają się w kilku językach europejskich uznanych oficjalnie za „konferencyjne”.

Czwartek, 23 października 2025 r.

Miejscem obrad konferencji były nowoczesne budynki Prawosławnego Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Babeş–Bolyai w Cluj–Napoca. Ojciec dr Symeon Pinteă, przedstawiciel rumuńskich organizatorów symposium AFL, powitał serdecznie wszystkich przybyłych. Podkreślił, że naukowe badania źródeł liturgii – *ad fontes liturgicos* – prowadzą ostatecznie do pierwszego Źródła życia Kościoła: Jezusa Chrystusa. Prawdziwa egzystencja chrześcijańska to Jego wcielenie przedłużające się w Kościele, w sukcesji apostoelskiej. Liturgia w swoim głębokim sensie pochodzi od apostołów i owa apostoelska geneza liturgii, pomimo upływu czasu, nie ulega zmianie. Liturgiści powinni zawsze tę apostoelską genezę dostrzegać i uwzględniać w swoich badaniach.

Obrady otworzył uroczystie dziekan Wydziału, o. prof. Teofil Tia. Przypominał, że pierwszy uniwersytecki Wydział Teologiczny w Cluj prowadził swoje prace badawcze i wykłady w języku łacińskim. Dzisiaj na najstarszym rumuńskim Uniwersytecie Babeş–Bolyai w Cluj działają aż cztery wydziały teologii: rzymskokatolickiej, grekokatolickiej, prawosławnej i protestanckiej. To jedyny uniwersytet w Europie z czterema Wydziałami Teologicznymi (!). Cluj–Napoca jest najstarszym ośrodkiem uniwersyteckim w Rumunii i ma ponad 100 000 studentów. Ojciec dziekan wyraził radość, że 16. symposium AFL gości właśnie na Wydziale Teologii Prawosławnej i życzył jego uczestnikom owocnych obrad oraz miłego pobytu w pięknym, wielowyznaniowym i wielojęzycznym (rumuński, węgierski) mieście Cluj.

Sesja pierwsza. Sesję przedpołudniową sympozjum rozpoczął ks. Mateusz Potoczny, dziekan Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego referatem *The Common DNA of Eastern and Western Liturgy* („Wspólne DNA wschodniej i zachodniej liturgii”). Zastosował Pawłowy obraz Kościoła jako ciała, w którym liturgiczne DNA jest jedno, składającego się z wielu członków (obrządku liturgiczne). Różne tradycje liturgiczne mają sporo punktów wspólnych, wspólne korzenie – fundament, wspólne źródło, a każda z nich jest ostatecznie liturgią apostołską. Liturgiczne DNA ma swój wymiar chronologiczny, sięgający tradycji żydowskiej (liturgia żydowska – Louis Bouyer, żydowski kod genetyczny – Michael Kunzler), który rozwija się przez wieki, ubogacając się elementami różnorodnych kultur (faktor geograficzny, językowy). Zawsze jednak, według słów Oda Casela, to „sam Chrystus staje się współczesny każdemu, kto celebrowa Liturgię”. Pomimo wielu różnorodnych obrządków liturgicznych, Liturgia Kościoła jest jedna, ma to samo DNA.

Marcel Mojżesz, profesor liturgiki Greckokatolickiego Wydziału Teologicznego w Preszowie (Słowacja), podzielił się swoim doświadczeniem w zakresie współpracy między greckokatolickimi i prawosławnymi liturgistami na Słowacji (*L'esperienza della collaborazione tra i liturgisti ortodossi e grecocattolici in Slovacchia*). Relacje Kościołów prawosławnego z greckokatolickim nie należą tam do najłatwiejszych. W 1953 r. Kościół greckokatolicki został zlikwidowany przez władze komunistyczne, wiele parafii przyłączono pod przymusem do prawosławia. Przywrócenie oficjalnego statusu słowackich grekokatolików nastąpiło w 1968 r. Pierwsze kontakty między dwoma Kościołami zainicjował bł. bp Pavel Gojdič. W ostatnich latach pojawiły się nowe perspektywy współpracy na polu liturgicznym. Obydwa Kościoły wschodnie posiadają wspólne źródła liturgiczne i tradycje umożliwiające wzajemne ubogacenie. „Liturgiczna” współpraca bazuje na dobrych, osobistych, personalnych relacjach liturgistów obu stron. Przykładem była 14. edycja konferencji AFL (zatytułowana *Życie liturgiczne jako źródło terapii przez pokutę – „pokajanie”*), zorganizowana przez oba fakultety Uniwersytetu Preszowskiego: greckokatolicki i prawosławny.

Specjalista z dziedziny socjologii politycznej z Francji, Benjamin Demeslay (Instytut Katolicki w Paryżu) wygłosił referat *Aggiornamento et retour aux sources dans le mondecatholique: du style théologique au gouvernement de l'Eglise chez Joseph Ratzinger-Benoît XVI* („Aggiornamento i powrót do źródeł w świecie katolickim: o teologicznym stylu kierowania Kościołem u Józefa Ratzingera – Benedykta XVI”). W myśli J. Ratzingera *aggiornamento* nie oznacza zerwania, zatem powinno stosować także hermeneutykę ciągłości. Zasada ta nie dotyczy tylko liturgii, ale całego Kościoła, zwłaszcza wobec pojawiających się jego nowych koncepcji (obrazów). Kościół jest zarówno mistycznym Ciałem Chrystusa (Pius XII, *Mystici Corporis*), jak i Ludem Bożym (Sobór Watykański II) – jedno nie przeczy drugiemu. Nie można także zapominać o koncepcjach socjologicznych i politycznych Kościoła (św. Augustyn, *Domus Dei, civitas Dei*).

Józef Ratzinger stwierdza, że należy poszukiwać związków pomiędzy wszystkimi koncepcjami Kościoła. Osobiście uwypukla jego koncepcję liturgiczną i sakramentalną. W swoim nauczaniu zresztą często rozszerzał pojęcie sakramentu i sakramentalności. Całe życie chrześcijańskie, zdaniem J. Ratzingera, ma wymiar sakramentalny, natomiast w liturgii Lud Boży ujawnia go bardziej duchowo. W liturgii i przez liturgię przejawia się również jego egzystencja społeczna. Liturgia stanowi więc obszar, w którym *par excellence* spotykają się i rozwijają różnorodne koncepcje Kościoła. Dlatego właśnie *aggiornamento* liturgii powinno uwzględniać ciągły powrót do źródeł (*ressourcement*) oraz poszukiwanie całości prawdy o Kościele i świecie.

Sesja druga. Ojciec Thomas Pott, znany liturgista z Belgii, wykładowca na Papieskim Uniwersytecie Anselmianum w Rzymie, przygotował wystąpienie zatytułowane *Revisiting the Icon, reviving the Liturgy: a much ignored task of Liturgical Reform* („Ponowne odkrycie ikony, ożywienie liturgii: najbardziej zaniedbane zadanie reformy liturgicznej”). Zaniedbaną stroną reformy liturgicznej było, według Th. Potta, odkrycie symbolicznej i wyobrażeniowej głębi liturgii. Reforma liturgiczna wymaga zmierzenia się z dominacją racjonalnych i jurydycznych kategorii w podejściu do sakramentów. Autor wskazał na świat symboli i teologię ikony, sięgając do koncepcji *mundus imaginalis*, którą wysunął francuski filozof i arabista Henrie Corbin (1903–1978). Koncepcja ta stanowi klucz do rozumienia liturgii jako rzeczywistości przeżywanej, a nie jedynie określanej abstrakcyjnymi definicjami. Zarówno Wschód, jak i Zachód narażone są na pewne niebezpieczeństwo: Zachód ma skłonność do nadmiernego racjonalizowania symboli, a Wschód może popaść w ich uwielbienie, graniczące z idolizacją – oba podejścia zubażają misterium. Dlatego, zdaniem Th. Potta, reforma liturgiczna powinna na nowo wprowadzić nas w wymiar wyobrażeniowy, w którym symbole dokonują zjednoczenia rozmaitych poziomów bytu i uobecnienia Królestwa Bożego wśród nas.

Reprezentujący polskich homiletów ks. Henryk Sławiński (Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie) omówił znaczącą rolę homilii w referacie *Homily: Liturgical actualization of the unchanging Revelation* („Homilia: liturgiczna aktualizacja niezmiennego objawienia”). Homilia, będąc zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II integralną częścią liturgii, nie jest powtórzeniem słowa Bożego, ale jego aktualizacją. To jeden z najbardziej kreatywnych momentów liturgii, polegający na ponownym odczytaniu jej i treści Pisma Świętego w aktualnym sytuacyjnym i życiowym kontekście jej uczestników. Efekty homilii zależą nie tylko od homilety, ale także od jej słuchaczy i stopnia ich zaangażowania w liturgię. Chrześcijaństwo to nie religia księgi, ale religia Słowa Wcielonego, nie tylko słuchania, ale i widzenia (Henri de Lubac). Posłaniec (herold) nie jest ważniejszy od samego przesłania.

Na koniec sesji przedpołudniowej specjalista w dziedzinie medycyny i teologii, dr Cezar Login (Uniwersytet Medycyny i Farmacji, Cluj–Napoca), aktywny

organizator sympozjum AFL, przedstawił rumuński przekład książki Th. Potta o bizantyńskiej reformie liturgicznej, zatytułowanej *Adaptation, Renewal and Reform in the Liturgical Practice of the Orthodox Church. A presentation of the Romanian translation of: Thomas Pott, La Réforme liturgique byzantine*. Cezar Login był inicjatorem tego wydania i jego głównym tłumaczem z francuskiego oryginału.

Sesja trzecia. Sesję popołudniową rozpoczął członek Papieskiej Akademii Teologicznej, profesor Università Pontificia Salesiana w Rzymie, wybitny liturgista Manlio Sodi referatem *Scripturarum capere sacramentum. Teologia della Parola e sacramentalità dell'annuncio per un culto „in Spirito e verità”* („Teologia Słowa i sakramentalności jego głoszenia jako kultu «w Duchu i prawdzie»”). Uwypuklił zasługi reformy Soboru Watykańskiego II w celu ubogacenia i przywrócenia należnego miejsca słowu Bożemu w liturgii (KL 56). Słowo celebrowane w liturgii staje się sakramentem, a sakramentalność w szerszym znaczeniu dotyczy także homilii. Encyklika Jana Pawła II *Fides et ratio* i Adhortacja apostolska *Verbum Domini* Benedykta XVI wyznaczają nowe perspektywy dla rozwoju liturgicznej teologii w głębszym rozumieniu misterium.

Viktoriya Semenova, doktorantka prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, przedstawiła *La messe „tridentine” et le „novus ordo”: y a-t-il eu une modification des éléments essentiels de la messe?* („Msza „trydencka” a *novus ordo*: czy doszło do zmiany istotnych elementów mszy?”). W ostatnich latach można zaobserwować rosnące zainteresowanie przedsoborową formą mszy św. Zainteresowanie to często dotyczy osób, dla których „msza trydencka” nigdy nie stanowiła naturalnego środowiska formacji liturgicznej. Autor zajęła się analizą struktury mszy św. w rycie „trydenckim” i w formie posoborowej (*novus ordo*), wykazując, że nie doszło w niej do zmiany elementów istotnych dla celebracji eucharystycznej. W swoich badaniach zastosowała metodę liturgiki porównawczej.

Dyrektor Instytutu Liturgicznego UPJPII w Krakowie, Przemysław Nowakowski CM, w referacie *Liturgiae cultor et amator. Mgr Annibale Bugnini et la réforme liturgique. L'œuvre d'une vie* („Annibale Bugnini i reforma liturgiczna. Dzieło życia”) przedstawił postać Annibale Bugniniego CM (1902–1982) – misjonarza św. Wincentego a Paulo, jednego z głównych autorów i współtwórców reformy liturgicznej Soboru Watykańskiego II. Arcybiskup Annibale Bugnini jako realizator reformy liturgicznej, sekretarz *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra Liturgia*, musiał zmierzyć się z nieuzasadnionymi oskarżeniami jej przeciwników. Autor referatu ukazał głęboką i proroczą wizję liturgii A. Bugniniego oraz prawdziwy sens reformy liturgicznej: nierozzerwalne powiązanie między tym, co dawne, odnalezione i tradycyjne (*ressourcement*), a tym, co nowe (*aggiornamento*), niezbędne dla odnowy i inkulturacji Kościoła w świecie współczesnym. Podkreślił, że A. Bugniniego nie można zaliczyć ani do „progresistów”, ani do „tradycjonalistów”: te kategorie nie miały wobec niego zastosowania. Pracował nad reformą liturgiczną z autentyczną pasją jako prosty uczeń

Pana. Zawsze starał się służyć Kościołowi, a nie korzystać z Kościoła. Potwierdzają to słowa, które umieszczono na jego grobie: *Liturgiae cultor et amator. Servi la Chiesa* („Gorliwy czciciel i miłośnik liturgii. Służył Kościołowi”).

Ostatni wykład pierwszego dnia obrad: *Vicar General of the Eparchy of Prešov and Scholar ThDr. Mikuláš Russnák – Authoritative Guarantor of Proper Liturgical Celebration in Prešov* („Wikariusz generalny eparchii preszowskiej doktor teologii Mikuláš Russnák jako autorytet w dziedzinie liturgii i jej celebracji”) wygłosił Michal Glevaňák, dyrektor biblioteki, archiwista i badacz liturgii na Greckokatolickim Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Preszowskiego (Słowacja). Mikuláš Russnák (1878–1954) był jedną z najbardziej znaczących postaci eparchii (diecezji) preszowskiej w 1. połowie XX w. Jako uczony i pedagog wniósł istotny wkład w rozwój studiów teologicznych w Preszowie. Szczególnie poświęcił się teologii liturgicznej, stając się prawdziwym autorytetem naukowym. Dzięki swej wiedzy i rygorystycznemu podejściu do pierwotnych źródeł odegrał kluczową rolę w promowaniu autentycznej praktyki liturgicznej, zwłaszcza w okresie po II wojnie światowej. Pierwszy dzień obrad zakończyła uroczysta celebracja nieszpórów w katedrze prawosławnej pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP oraz koncert barokowej rumuńskiej muzyki cerkiewnej w pięknym wykonaniu miejscowego chóru.

Piątek, 24 października 2025 r.

Tematyka drugiego dnia konferencji skupiła się na liturgii obrządku bizantyńskiego. W trakcie czwartej sesji sympozjum zaprezentowano wyniki badań źródeł liturgicznych związanych bezpośrednio z Rumuńskim Kościołem Prawosławnym.

Sesja czwarta. Vasyl Popelyasty (Ukraiński Uniwersytet Katolicki we Lwowie) podzielił się kilkoma uwagami na temat kontaktów kulturowych, kijowsko-wołoskich, w połowie XVII w. na przykładzie *Obrzędu pokuty w Trebniku kampulungskim z 1635 r.* (*A Few Notes on Kyivan-Wallachian Cultural Contacts in the Mid-17th Century: The Rite of Penance in the 1635 Campulung Trebnyk*). W 1635 r. Tymoteusz Aleksandrowicz Werbicki, drukarz z Kijowa, wydał w Câmpulungu cyryliccki *Trebnik* będący owocem negocjacji pomiędzy Matejem Basarabem, hospodarem Wołoszczyzny (1632–1654), a Piotrem Mohyłą, archimandrytą Ławry Kijowsko-Pieczerskiej. *Trebnik* ten to cenne świadectwo teologii, duchowości, eklezjologii i szerszej kultury wspólnoty, która go stworzyła i używała. Teologia danej wspólnoty kościelnej ucieleśnia się w jej modlitwie, a jednocześnie modlitwa wyraża jej wiarę. Zasada ta ma szczególne znaczenie w odniesieniu do obrzędu sakramentu pokuty zawartego w *Trebniku kampulungskim z 1635 r.* Wydanie to zawiera obrzęd pokuty, zaczerpnięty z rusińskiego *Trebnika ostrońskiego z 1606 r.* i dostosowany do użytku w Kościele włoskim (teren dzisiejszej Mołdawii).

Dumitru A. Vanca, profesor na Wydziale Teologii Prawosławnej Uniwersytetu „1 Decembrie 1918” w Alba Iulia (Rumunia), omówił reformy liturgiczne u prawosławnych Rumunów (*Liturgical Reforms among the Orthodox Romanians*), zwracając uwagę na kluczowe momenty w rozwoju rumuńskiej tradycji liturgicznej i prezentując perspektywy dotyczące przyszłych wydań tekstów liturgicznych. Ewolucja liturgii bizantyńskiej na terenach rumuńskich jest zjawiskiem wyjątkowym, różniącym się od procesów zachodzących w innych krajach wschodnich. Usytuowana w miejscu zatknięcia się kilku cesarstw i granic konfesyjnych liturgia Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego przejęła różnorodne wpływy i cechy, które ukształtowały jej dzisiejszą formę. Pomimo łacińskiego pochodzenia języka Rumuni – otoczeni słowiańską tradycją kulturową i religijną – czerpali zarówno z południowej tradycji bułgarsko-serbskiej, jak i z północnej tradycji ruskiej, a także greckiej. Pierwsze teksty liturgiczne w języku rumuńskim pojawiły się 500. lat temu (*Psalterz*, około 1520 r.). Proces formowania się rumuńskiego języka liturgicznego przyspieszył po pojawieniu się pierwszych wydań drukowanych w 2. połowie XVII w. i zakończył się pod koniec XIX w., kiedy to do prawosławnych ksiąg kościelnych wprowadzono alfabet łaciński (!). Rumuni nie przejmowali tekstów liturgicznych wprost ze słowiańskiej lub greckiej tradycji, lecz interpretowali je, adaptowali i kształtowali zgodnie z lokalną praktyką duszpasterską. W swoim studium autor wykorzystał analizę literatury specjalistycznej z ostatnich lat w celu zidentyfikowania wyzwań, przed którymi stoją obecnie rumuńskie teksty liturgiczne.

Podczas porannej sesji drugiego dnia, po wystąpieniu D. Vanca, uczestników sympozjum odwiedził prawosławny metropolita Cluj, Maramureș i Satmar, abp Andrei Cut. Przewodniczący Stowarzyszenia AFL, ks. prof. Przemysław Nowakowski CM, wręczył metropolicie oryginalny upominek z Polski – ikonę bł. Jerzego Popiełuszki. Metropolita Andrei w latach 80. studiował w Polsce, mianowicie w czasie, kiedy to miała miejsce męczeńska śmierć ks. Jerzego, do którego do dzisiaj żywi szczególne nabożeństwo. Ów dar z Polski przyjął z wdzięcznością i nieukrywany wzruszeniem. Wszystkim uczestnikom sympozjum podziękował, że wybrali właśnie Rumunię na miejsce tegorocznych obrad.

Kolejnym referentem sesji był Mikhail Khalid Karamah, również z Wydziału Teologii Prawosławnej Uniwersytetu „1 Decembrie 1918” w Alba Iulia (Rumunia), który rozwinął temat: *The reform of the Byzantine-Slavonic liturgy in the Romanian lands, between the 16th and early 18th centuries: A preliminary assessment* („Reforma liturgii bizantyńsko-słowiańskiej na ziemiach rumuńskich między XVI a początkiem XVIII w.”). Reforma liturgiczna, przeprowadzona w Kościołach prawosławnych Wołoszczyzny, Mołdawii i Siedmiogrodu pomiędzy XVI w. a początkiem XVIII stulecia, stanowi złożone i słabo dotąd przebadane zjawisko. Autor poddał analizie wielowarstwowy proces, którego kulminacją była reforma metropolity Anthimosa Iberyjczyka z Wołoszczyzny. Ów proces nie dokonał się nagle, lecz rozwijał się stopniowo przez synchronizację z ówczesnymi

greckimi formularzami liturgicznymi, często pośredniczonymi przez edycje ruskie, a później rosyjskie. Reformę napędzały zarówno czynniki wewnętrzne, jak i zewnętrzne. Celem wystąpienia była rekonstrukcja głównych etapów, wpływów i lokalnych adaptacji rumuńskiej odnowy liturgicznej, powiązana z osadzeniem ich w szerszym kontekście prawosławia tego okresu. Żadna rumuńska, drukowana księga liturgiczna nie stanowiła dosłownego powtarzania obcych wzorców.

Historyk Cosmin Cosmuța z Prawosławnego Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Babes–Bolyai w Cluj–Napoca zapoznał zebranych z niełatwymi dziejami Rumuńskiego Patriarchatu (*Romanian Orthodox Patriarchate: one century of existence* – „Patriarchat Rumuńskiego Kościoła Prawosławnego: stulecie istnienia”). Przedstawił sylwetki sześciu patriarchów – od ustanowienia patriarchatu w 1925 r. do dzisiaj. Wśród nich była także bardzo kontrowersyjna postać: Justynian Marina, ściśle współpracujący z komunistycznym reżimem Nicolae Ceaușescu. Istniały też w historii patriarchatu świetlane postacie, takie jak Teoktyst Arapașu, który w 1999 r. spotkał się w Rumunii z papieżem Janem Pawłem II.

W ostatniej sesji sympozjum wystąpiło trzech wykładowców z tematami dotyczącymi rytu bizantyńskiego w wersji greckiej i słowiańskiej. Archidiakon Janos Nyiran, przedstawiciel Stowarzyszenia AFL z Węgier (Greckokatolicki Instytut Teologiczny Świętego Atanazego w Nyiregyhaza) zaprezentował wybrane starożytne katzmy bizantyńskie (selekcje wersetów psalmicznych i hymnicznych we wschodniej liturgii godzin) w referacie *Un approcio liturgico-pastorale degli antichi kathismata domenicali presso la Chiesa bizantina* („Liturgiczno-pastoralna wartość starożytnych katzmatów niedzielnych w Kościele bizantyńskim”). Są one, według autora, przykładem wspaniałej i głębokiej poezji, przybliżającej wielkie tajemnice wiary. Bardzo interesujące są bizantyńskie interpretacje Starego Testamentu, który otrzymuje nowy sens w świetle wcielenia Boga. Janos Nyiran postuluje studiowanie i przybliżanie owych tekstów liturgicznych współczesnym wiernym.

Vasyl Rudeyko z Katolickiego Uniwersytetu Ukraińskiego we Lwowie, jeden z inicjatorów konferencji AFL, w referacie *Liturgy of the Faithful or Liturgy of the Clergy?* („Liturgia wiernych czy liturgia duchowieństwa?”) ukazał na podstawie Wielkiego Wejścia z archieratikonu (pontyfikału) Supraśl 1716 i porównań z wcześniejszymi księgami tego typu problem stopniowej klerykalizacji liturgii wschodniej. W starszej od bizantyńskiej – tradycji antiocheńskiej – modlitwy oczyszczenia na początku liturgii wiernych przeznaczone były dla wszystkich wierzących, a nie tylko dla duchownych. Podobnie w pierwszych źródłach tradycji bizantyńskiej, takich jak grecki *Euchologion Barberini* (Bar gr. 336) z końca VIII w., modlitwa Wielkiego Wejścia brzmi: „Przyjmij swój Kościół, który zbliża się do Ciebie”, natomiast w ruskim archieratikonie z Supraśla (1716 r.) czytamy: „Przyjmij tych księży, którzy wchodzą do Twojego Kościoła”. Vasyl Rudeyko uważa, że starożytne źródła (*ressourcement*) mogą pomóc w dzisiejszym *aggiornamento* w przywróceniu liturgii wiernych naprawdę wszystkim wiernym.

Pavel Kopeček (Cyrylo-Metodiański Wydział Teologiczny w Ołomuńcu, Czechy) w referacie *Il missaleglagolitico e le sue edizioni* („Mszał głągolicz i jego edycje w XX w.”) zapoznał uczestników z niezbyt znanym faktem istnienia w Czechach i na Morawach słowiańskiej liturgii w głągolicy. Słowiański mszał głągolicz został na nowo opracowany przez Wojciecha Tkadłćika z Ołomuńca na podstawie dawnych źródeł w 1962 r. Ta wersja nie została jednak oficjalnie zaaprobowana przez Stolicę Apostolską. Naukowiec podjął nową próbę pod koniec lat 80. i w 1992 r. *Mszał głągolicz* otrzymał oficjalne zatwierdzenie. Obecnie na terenie Czech w wielu miejscach sprawowana jest liturgia głągoliczka według tego mszału.

Z ostatnim referatem piątej sesji i całego sympozjum wystąpił jeden z rumuńskich organizatorów konferencji, Liviu Vidican z Cluj–Napoca (Wydział Teologii Prawosławnej). Referat dotyczył tematu: *Catechesis in the Romanian Orthodox Church at the Centennial of the Romanian Patriarchate* („Katecheza w Rumuńskim Kościele Prawosławnym w 100-lecie Patriarchatu Rumuńskiego”). Autor referatu skupił się na aktualnej kwestii różnicy pomiędzy religią w szkole (w Rumunii od 1981 r.) a katechezą. Dopiero w 2008 r. w wyniku decyzji synodu, zaczęto większą uwagę zwracać w Kościele Rumuńskim na katechezę prowadzoną w cerkwiach (homilie katechetyczne), parafiach i rodzinach, znacznie bardziej efektywną dla formacji wiernych (starszych i młodszych) niż wspierana przez państwo religia w szkołach.

Podsumowanie

16. sympozjum z cyklu *Ad Fontes Liturgicos*, które odbyło się w Cluj–Napoca, stolicy Transylwanii, pozwoliło jego uczestnikom nie tylko wymienić się swoimi doświadczeniami badawczymi, ale poznać mało znany, nawet w środowiskach naukowych Europy Wschodniej, bogaty w tradycję, żywy i otwarty na ekumeniczne kontakty Prawosławny Kościół Rumuński. Kolejny raz mogliśmy się przekonać, że liturgia chrześcijańska, mimo iż różnorodna w swoich tradycjach, łączy, a nie dzieli przedstawicieli wielu Kościołów: rzymskokatolickiego, greckokatolickiego i prawosławnego. Bardzo wymiernym owocem omówionego powyżej sympozjum jest fakt, że do Stowarzyszenia Liturgistów AFL dołączyli na stałe, z błogosławieństwem metropolity Cluj – Andreia, badacze liturgii z Rumunii, reprezentanci Kościoła prawosławnego, wyrażając pragnienie cyklicznego organizowania międzynarodowych konferencji liturgicznych.